
УДК 341.21. +341.23

С. С. Андрейченко

ДОКТРИНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Постановка проблеми. Ефективність міжнародного права як соціально-необхідного інструменту регулювання міжнародних відносин вирішальним чином залежить від суворого дотримання державами взятих на себе міжнародних зобов'язань. Виконанню та застосуванню норм права здавна надавали особливого значення, підтвердженням чому є постулати *executio est finis et fructus legis* (виконання є завершенням і плодом закону), *applicatio est vita regalae* (застосування є життям норми). Сумлінне виконання міжнародних обов'язків виступає критерієм законності діяльності держав у міжнародній та внутрішньодержавній сферах, необхідною умовою стабільності та ефективності міжнародного правопорядку. Однак проблема ефективності дії норм міжнародного права, що була найгострішою і широко обговорюваною протягом усієї історії і вважалася найбільш уразливою стороною міжнародного права, залишається і сьогодні однією з його центральних проблем.

З глибокої давнини і до нашого часу буквально всі міжнародні відносини ніби пронизані однією загальною ідеєю відповідальності. Навіть більше, міжнародна відповідальність завжди вважалася невіддільним принципом міжнародного права, чимось таким, що само собою зрозуміле, і можливо, саме тому довгий час не чинилися спроби надати наукового визначення цього поняття [1, с. 8]. Так, у міжнародному праві здавна відомий такий загальний принцип, відповідно до якого будь-яка спричинена шкода має відшкодуватися. Зазначений принцип, поза сумнівом, походить з юридичної природи права як такого і тісно пов'язаний з принципом добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом як імперативною нормою *jus cogens* [2, с. 44]. Ще Постійна палата міжнародного правосуддя заявила, що «одним із принципів міжнародного права, ба більше – загальною правовою концепцією – є визнання того, що будь-яке порушення взятого на себе зобов'язання тягне за собою обов'язок надати репарації в адекватній формі» [3].

Історично інститут міжнародно-правової відповідальності змінювався в процесі свого розвитку. Кожна епоха вносила в нього свою концепцію,

яка ґрунтувалася на визначенні головного у взаємовідносинах суб'єктів міжнародного права, що зумовлюють формування норм про міжнародну відповідальність держав [4, с. 278]. Міжнародно-правова відповідальність є ефективним механізмом стримування і вирішення міжнародних конфліктів і протиріч. Для подальшого концептуального і теоретичного розвитку права міжнародно-правової відповідальності необхідними є не тільки політична воля держав, але й суттєві зусилля представників доктрини міжнародного права.

Наукова розробка проблем міжнародно-правової відповідальності має неочікуване практичне і теоретичне значення, про що свідчать багаточисельні дослідження у вітчизняній та зарубіжній науці міжнародного права, які далеко не вичерпали цю складну та багатопланову проблематику. З практичної точки зору необхідними є визначення критеріїв, що дозволяють з достатньою точністю встановити факт міжнародного протиправного діяння держави, обсягу, видів та форм відповідальності; під кутом зору теорії – дослідження міжнародної відповідальності сприяють більш глибокому розумінню природи міжнародного права, закономірностей його функціонування та розвитку. Тому вкрай важливим є дослідження розвитку світової та вітчизняної наукової думки з проблематики міжнародно-правової відповідальності.

Метою статті є висвітлення питання доктринального розвитку концепції міжнародної відповідальності держав у ретроспективному розрізі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом тривалого часу тема відповідальності в доктрині міжнародного права ігнорувалася або порушувалася лише між іншим. Автори цікавилися такими основними галузями, як морське право, право війни, дипломатичні відносини або право, що стосувалося поводження з іноземцями. Основний інтерес полягав у визначенні конкретних правил і практик, пов'язаних з кожною галуззю, а іноді і в визначенні механізмів, за допомогою яких держави можуть захищати свої права, зокрема, шляхом репресій і війни. Міжнародна відповідальність не була окремим об'єктом для дослідження до кінця дев'ятого століття. У той час вона природно розглядалась винятково як відповідальність держав, а держави розглядалися фактично єдиними міжнародними суб'єктами [5, с. 3].

Автори XVI століття, зокрема, Віторія (*Vitoria*), Суарес (*Suarez*), Боден (*Bodin*) та інші, не визначали відповідальність як правову категорію. Вони зазвичай підходили до цього питання з теологічної точки зору: правитель, по суті, не відповідав перед тимчасовою владою, а був відповідальним тільки перед Богом. П'єріно Беллі (*Pierino Belli*) та Альберіко Джентілі (*Alberico Gentili*) приділили певну увагу питанню про відповідальність громадян за правопорушення їх правителя (і навпаки). Вони розглядали проблему зв'язку між правителем і народом щодо зобов'язань по відношенню до інших правителів: чому громадяни повинні нести відповідальність за провини своїх правителів? Тим не менш, не вистачало певної концепції з питань відповідальності [5, с. 3].

Навіть Г. Гроцій (*Grotius*), як зазначає Дж. Кроуфорд, не визначав міжнародну відповідальність як правову категорію, незважаючи на його більш системний підхід. Г. Гроцій говорив про відповідальність за війну, але в контексті окремих лідерів та їх покарання. Відповідно до рудиментарного підходу Г. Гроція до держави не проводилося чіткої відмінності між індивідуальною і державною відповідальністю [5, с. 8], що можна побачити в розділі XVII другої книги під назвою «Про шкоду, завдану правопорушенням, і про зобов'язання, що виникають з цього». Ця глава в основному присвячена зобов'язанням відповідно до законів природи або до цивільного права. Гроцій розглядав положення про зобов'язання правителів відшкодувати шкоду, завдану їх солдатами; така шкода, що завдана без індивідуальної вини правителя, повинна була підлягати компенсації тільки відповідно до цивільного законодавства.

Г. Гроцій, спираючись на досвід римського права і керуючись правом природним, правом розуму, заклав основи вирішення проблеми відповідальності держави за поведінку приватних акторів. Видатний мислитель розмірковував: «Суспільство або правителі відповідальні за злочин підданого, якщо, будучи інформовані, не заборонили такого, хоча мали можливість і були зобов'язані перешкодити йому» [6, с. 506].

У період після Г. Гроція поняття міжнародних зобов'язань, що впливають з порушення договорів та інших правопорушень, поступово знайшли своє місце у праворозумінні, але цей процес був повільним, коливаючимся й нерівномірним [5, с. 11].

Тільки за Зуше (*Zouche*) і Пуфендорфа (*Pufendorf*) почали розглядатись ідеї міжнародних зобов'язань і їх порушення (особливо порушення договору), хоча і безсистемно. Так, у роботах Річарда Зуше (*Richard Zouche*) (1590-1661) розглядаються деякі із сучасних концептуальних категорій (наприклад, порушення, ставлення у вину, виправдання). Зуше (*Zouche*) концептуалізував порушення між державами під час миру або в стані війни і визначив деякі питання про приписування правителю дій («чи може порушення ставитись у провину правителю, якщо він приймає того, хто скоював порушення в іншому місці?»; «чи несуть відповідальність спадкоємці за порушення громади?») і виправдання за недотримання договорів («чи можна обернути майно у власність інших проти волі господарів?»; «чи можуть зобов'язання, передбачені договором, бути порушені?»).

Самуель Пуфендорф (*Samuel von Pufendorf*) (1623–1694) у знаменитій роботі «Елементи» надав оцінку зобов'язальному праву і правилам, що регулюють «погані вчинки» (порушення зобов'язань) і «недоліки», і використав приклади, взяті з відносин між правителями. Однак Пуфендорф (*Pufendorf*) не відокремлював міжнародне право від природного права, яке регулює відносини між громадянами. Його конструкція не є правом нації як таким: це загальне природне право, що стосується як нації, так і окремих осіб.

Насправді, не раніше, ніж у другій половині XIX століття з'явилася впізнавана сучасна концепція відповідальності. Однією з причин, чому

жоден з раннях авторів не визначав відповідальність як правову категорію або розглядав її випадково, є фактична відсутність процедур і інститутів на міжнародному рівні, які б вимагали чітких відмінностей між державою та її громадянами, або процедур, сфокусованих на виправданні невиконання зобов'язань або змісті зобов'язань з відшкодування. Такі інститути зазвичай створювали більше труднощів, ніж вирішували, і викликали зловживання – наприклад, заходи, спрямовані проти послів, або каперські свідощтва. Інша причина полягала в рудиментарному ставленні до зобов'язального права в римському праві. Римські юристи так і не дійшли до загального принципу, згідно з яким кожен несе відповідальність за шкоду, за заподіяння якої він винен. Цей принцип повинен був чекати до сімнадцятого і вісімнадцятого століть для його промудрації великими юристами, особливо Гроцієм і Доматом. Після цього він потрапив до багатьох європейських кодексів [5, с. 4, 10].

Еммеріх-де-Ваттель (*Emerich de Vattel*), спираючись на Вольфа, сформулював деякі аспекти міжнародного права відповідальності – хоча все ще не зв'язаним чином. По-перше, він стверджував, що загальним зобов'язанням є ненанесення шкоди іншим державам: «Отже, жоден народ не повинен вчиняти будь-яких дій, які мають на меті послабити досконалість інших народів і їх державу або перешкоджати їх прогресу, – іншими словами наносити їм шкоду. А оскільки досконалість народу полягає в його здатності досягти цілі громадянського суспільства, <...> – жоден народ не повинен перешкоджати іншому у досягненні цієї цілі. Цей загальний принцип забороняє державам практикувати будь-які злі маневри, які мають на меті створення перешкод в іншій державі, розпалювання ворожнечі, розбещення її громадян для того, щоб відштовхнути її союзників, підняти ворогів проти неї, кинути тінь на її славу і позбавити її природних переваг».

По-друге, «порушення договору є ... порушенням повного права іншої сторони, з якою ми уклали договір; і це є актом несправедливості проти неї». Крім того, дії проти громадянина можуть також вважатися завданням шкоди його державі: «Той, хто завдає шкоди громадянину, побічно наносить образу державі, яка зобов'язана захищати цього громадянина; і правитель останньої повинен помститися за образи, покарати нападника і якщо це можливо, зобов'язати його надати повне відшкодування; оскільки інакше громадянин не був би у безпеці, яку гарантує громадянське суспільство» [5, с. 18].

Варто зазначити, що основні трактати першої половини XIX століття також не містили окремих досліджень відповідальності. Генрі Вітон (*Henry Wheaton*) у своїй роботі «Елементи міжнародного права» (1836) розглядав певні питання відповідно до сучасного розуміння відповідальності, але шляхом поєднання з конкретними сферами права, зокрема, трофейним правом. До 1850-х років автори не використовували сучасні формулювання відповідальності на систематичній основі. Август Вільгельм Хеффер (*August Wilhelm Heffter*), зокрема, не представив комплексної системи відповідальності держав, але його робота «Міжнародне публічне право

Європи» (*Le Droit International Public de L'Europe*) (1857) є визначною своїм розділом «Протиправні діяння» («*Faits illicites*»), в якому не тільки використовується термінологія, що стала відомою в контексті відповідальності держав, але й окреслюються деякі центральні спори. Наприклад, він ставив питання, чи можуть певні дії спричинити кримінальну відповідальність держави згідно з міжнародним правом; його відповідь була негативною, але він визнав важливість цієї проблеми. Хеффтер (*Heffter*) також розглядав зобов'язання перед «міжнародним співтовариством в цілому». До таких зобов'язань він відносив зобов'язання не намагатися отримати світове панування, недоторканність дипломатів та зобов'язання із припинення піратства і работоргівлі [5, с. 21–22].

З доктринальної точки зору розгляд проблеми відповідальності держав як окремої теми зазвичай пов'язують з Генріхом Тріпелем (*Heinrich Triepel*) і Діонісіо Анцилотті (*Dionisio Anzilotti*) [5, с. 22].

Видатний німецький вчений Г. Тріпель 1899 року видав монографію «Міжнародне і внутрішньодержавне право», в якій виклав теорію дуалізму. Г. Тріпель писав: «Міжнародне і внутрішньодержавне право... різні правопорядки. Це два кола, які тісно пов'язані, але ніколи не перетинаються» [7, с. 10]. Головну увагу Г. Тріпелем було приділено обґрунтуванню необхідності приведення внутрішнього права держав у відповідність з міжнародним правом, що, як відомо, має першорядне значення для забезпечення ефективності міжнародного права. Г. Тріпель також вказував на неспроможність висунутої Г. Гроцієм теорії вини держави як елемента правопорушення [8, с. 44]. У праці Г. Тріпеля «Міжнародне і внутрішньодержавне право» містяться елементи сучасної концепції про відповідальність, розглядаються питання приписування державі поведінки різних суб'єктів, в тому числі фізичних осіб, державних органів, самоврядних публічних органів і складових частин федеративної держави [5, с. 22].

Д. Анцилотті також розглядав відповідальність як окрему сферу. Головна увага Д. Анцилотті була приділена питанню відповідальності за шкоду, заподіяну іноземцям, але в цих межах він визначив основні елементи сучасного права про відповідальність держав. Як і Г. Тріпель, Д. Анцилотті підкреслив важливість правил атрибуції. Анцилотті розглядав також правила виключення (особливо щодо їхньої необхідності), відповідно до яких в іншому випадку протиправні діяння, що атрибууються державі, не можуть тягнути за собою відповідальність. Д. Анцилотті приділяв увагу наслідкам відповідальності, зокрема, зобов'язанням з відшкодування [5, с. 23]. Д. Анцилотті виступив одним з перших із критичною характеристикою концепції вини держави, яка вчинила правопорушення. На його думку, вина, що є проявом волі як психологічного акту індивіда, не властива природі держави [9, с. 421].

Таким чином, Д. Анцилотті і Г. Тріпель дійшли до розуміння проблеми відповідальності держав як окремої теми, а не тільки як сфери, пов'язаної з іншими основними галузями права. Але тільки в період з 1914 по 1930 роки позиції Д. Анцилотті і Г. Тріпеля були узагальнені і на вивчення теми від-

повідальності держав були спрямовані більш інтенсивні дослідження. Американці Едвін Борхард (*Edwin Borliard*) і Клайд Іглтон (*Clyde Eagleton*) стали двома з найбільш значущих систематизаторів у розглядуваній сфері [5, с. 24].

Робота Борхарда (*Borliard*) 1914 року «Дипломатичний захист громадян за кордоном» (*The Diplomatic Protection of Citizens Abroad*) містила п'ять глав, присвячених відповідальності держав. Борхард розглядав спочатку відповідальність держави в загальних рисах, а потім досліджував цю тему з посиланням на кожну з чотирьох категорій поведінки, які можуть тягнути за собою відповідальність: дії фізичних осіб, дії у воєнний час, порушення контракту і відмова в правосудді. Праця К. Іглтона (*C. Eagleton*) «Відповідальність держав в міжнародному праві» («*The Responsibility of States in International Law*») (1928) стала першим монографічним дослідженням з теми відповідальності держави англійською мовою. Іглтон охарактеризував цю тему як центральну тему міжнародного права і водночас як тільки новостворену: «Держави, як і фізичні особи, цікавляться більше своїми правами, аніж своїми обов'язками. Тим не менш, дивно, що так мало уваги було приділено питанню про відповідальність держав у міжнародному праві. Тільки в цьому столітті були докладені зусилля, щоб надати йому окреме висвітлення» [5, с. 25].

К. Іглтон (*C. Eagleton*), детально вивчаючи фундаментальний зв'язок між міжнародною відповідальністю і контролем у праці «Міжнародна організація і право відповідальності» («*International Organization and the Law of Responsibility*») [10], дійшов висновку, що основою міжнародної відповідальності держави є контроль. Учений виступив на користь застосування тесту ефективного контролю. Ідея, що ефективний контроль тягне за собою відповідальність держави, залишилася добре відомим принципом у міжнародному праві. Згодом вона була втілена в рішенні Міжнародного суду ООН «Про військову і воєнізовану діяльність у Нікарагуа і проти Нікарагуа» (*Nicaragua v. United States of America*) (1986).

Термін «відповідальність» набув широкого поширення в післявоєнному врегулюванні. Версальський договір 28 червня 1919 року встановив щодо Німеччини «відповідальність <...> за завдання всіх втрат і збитків, які були понесені в результаті війни союзними та асоційованими урядами і їх громадянами». Автори ставлять питання про відповідальність за головні події світової війни та мир беззаперечно в «правовій» області; і практично немає підручників після 1919 року, де б бракувало окремої глави з цього питання. Саме на цьому фоні доктрини і практики Конференція Ліги Націй з кодифікації міжнародного права 1930 р. почала виконання завдання з офіційної кодифікації, процесу, який займе решту століття [5, с. 28].

Після Ліги Націй розробкою міжнародно-визнаних нормативів у сфері міжнародної відповідальності в процесі багаторічної роботи займається Комісія міжнародного права ООН, що свідчить про безсумнівну актуальність вивчення проблем міжнародної відповідальності. Головною точкою відліку в праві міжнародної відповідальності стало прийняття 2001 р.

Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (Статті 2001 р.), який «визначає новий етап сучасного розвитку міжнародного права» [11, с. 32] і котрий «по праву можна вважати одним із найбільш важливих внесків КМП у систему міжнародного права» [12]. У своєму рішенні 2007 р. трибунал, заснований для розгляду справи «*Archer Daniels Midland Company and Tate & Lyle Ingredients Americas, Inc. v. Mexico*», наступним чином оцінив статус Статей про відповідальність держав: «Трибунал визнає той факт, що статті КМП є результатом її п'ятдесятирічної роботи. Вони є певною мірою «прогресивним розвитком» міжнародного права, що передбачений в її повноваженнях, отриманих від Організації Об'єднаних Націй, і значною мірою є новим викладом міжнародного звичаєвого права, що стосується другорядних принципів відповідальності держави» [13]. Загалом робота КМП вирішальним чином вплинула на подальші дискусії щодо конкретних аспектів міжнародної відповідальності держави.

Проблематика міжнародної відповідальності викликала великий інтерес у науковців, починаючи з середини ХХ століття.

Вагомими надбаннями для розробки проблем відповідальності держави у міжнародному праві стали праці таких радянських науковців, як В.М. Єлиничев, Ю.М. Колосов, П.М. Куріс, Д.Б. Левін, В.А. Мазов, С.Б. Петровський, С.Б. Раскалей, Г.І. Тункін, М.О. Ушаков, М.Х. Фарушин. В доктрині української науки міжнародного права немає окремих комплексних монографічних досліджень, присвячених у цілому праву міжнародно-правової відповідальності. Деякі аспекти міжнародної відповідальності держави розглядали В.Ф. Антипенко, М.М. Антонович, М.О. Баймуратов, Ю.Ю. Блажевич, М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, О.В. Буткевич, К.А. Важна, В.А. Василенко, Л.Г. Гусейнов, В.Н. Денисов, А.І. Дмитрієв, Н.В. Дрьоміна-Волок, О.В. Задорожній, Н.А. Зелінська, Т.Р. Короткий, В.В. Мицик, М.І. Пашковський, В.М. Репецький, Є.Л. Стрельцов, Л.Д. Тимченко, Г.О. Христова.

Серед дисертацій останніх років, присвячених окремим питанням міжнародно-правової відповідальності, можна назвати такі: «Механізм міжнародно-правового регулювання боротьби з тероризмом» (В.Ф. Антипенко, 2004), «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (Ю.Ю. Блажевич, 2006), «Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину» (Н.А. Зелінська, 2007), «Концепція кримінальної відповідальності держави» (К.А. Важна, 2013), «Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації» (О.В. Задорожній, 2015), «Міжнародно-правова концепція атрибуції поведінки державі» (С.С. Андрейченко, 2016), «Міжнародно-правове регулювання використання компенсації як форми відшкодування шкоди держав і міжнародних міжурядових організацій за міжнародно-протиправні діяння» (М.М. Камишанський, 2017), «Міжнародний злочин «агресія» в сучасній доктрині міжнародного права» (А.В. Майснер, 2018) та ін.

Питання міжнародної відповідальності держави підіймалися у колективній монографії вітчизняних авторів «Українська революція гідності, агресія

РФ і міжнародне право» (упоряд. О.В. Задорожній) (2014), монографії О.В. Задорожного «Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права» (2015). 2016 року була презентована монографія В.Ф. Антипенка «Теорія кримінальної відповідальності держави» [14]. В роботі з позицій кримінології розглядаються питання кваліфікації кримінально-правової суб'єктності держави і її кримінальної відповідальності. Кримінальність поведінки держави аргументується через аналіз процесу виникнення її винуватого умислу і обґрунтування юридичної неспроможності інституту «загальної волі» народу. Обґрунтовано, що винуватий умисел простежується в поведінці держави в зв'язку з її зумовленістю приватною волею здатних впливати на державу представників реальної влади, а також функціональним злиттям волі індивідумів з державним апаратом. У 2017 році вийшла друком монографія К.А. Важної «Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві» [15], в якій досліджено зміст наукових ідей розробників та прихильників концепції кримінальної відповідальності держави, аналізується відповідність таких ідей чинному міжнародному праву, розкривається питання доцільності втілення вказаних ідей у сучасному міжнародному праві.

Різноманітні питання відповідальності держави ставали предметом розгляду таких учених далекого і ближнього зарубіжжя, як А. Абасс (*A. Abass*), Е. Аречага (*E. Aruchaga*), Я. Броунлі (*J. Brownlie*), Р. Вольфрум (*R. Wolfrum*), М. Сассолі (*M. Sassoli*), Я.С. Кожеуров, Дж. Кроуфорд (*J. Crawford*), Д. Макголдрик (*D. Mcgoldrick*), Ф. Максим (*F. Maxim*), О.А. Прошина, Д.М. Хейджер (*D. M. Heijer*), М. Шоу (*Malcolm N. Shaw*) та ін.

Проблеми міжнародної відповідальності держави за порушення позитивних зобов'язань розглядали Б. Конфорті (*B. Conforti*), Малкольм Д. Еванс (*Malcolm D. Evans*). А. Зайберт-Фор (*A. Seibert-Fohr*) у праці «Міжнародно-правова відповідальність держав за дії приватних осіб: необхідність переорієнтації?» (*Die volkerrechtliche Verantwortung des Staats für das Handeln von Privaten: Bedarf nach Neuorientierung?*) (2013) детально висвітлила питання міжнародно-правової відповідальності держави за дії приватних осіб у випадках, коли приватна особа діє в повному відриві від державного контексту і не існує ніякого зв'язку з носіями державних функцій; як можливу підставу подібної відповідальності держав розглянуто міжнародно-правові зобов'язання щодо забезпечення захисту [16].

Для розкриття проблем міжнародної відповідальності держави за поведінку недержавних суб'єктів в ситуації колапсу чи неспроможності держави вагомий інтерес становлять праці Р. Ротберга (*R. Rotberg*) «Неспроможність держави і слабкість держави в період терору» (*State Failure and State Weakness in a Time of Terror*) (2003), Дж. Крейджена (*G. Kreijen*) «Неспроможність держави, суверенітет і ефективність: правові уроки з деколонізації країн Африки, розташованих на південь від Сахари» (*State failure, sovereignty and effectiveness: legal lessons from the decolonization of Sub-Saharan Africa*) (2004).

На протипагу стандарту «ефективного контролю», відстоювану К. Іглтоном (С. *Eagleton*), була висунута концепція «загального контролю», яку підтримали, зокрема, А. Кассезе (А. *Cassese*) [17], Дж. Грибель (J. *Griebel*), М. Плюккен (М. *Plucken*) [18], М. Спінеді (М. *Spinedi*) [19].

Особливу увагу питанню відповідальності держави за поведінку повстанських рухів приділили у своїх працях такі вчені, як С.Ф. Амерасінг (С.Ф. *Amerasinghe*), Д. Матаз (D. *Matas*), П. Дамберрі (P. *Dumberry*). Низка авторів присвятили свої доробки проблемі відповідальності держави за поведінку приватних військових формувань, серед них: Д. Джінкс (D. *Jinks*), С. Верхоєвен (S. *Verhoeven*), Ч. Лехнардт (C. *Lehnardt*), Т. Руїс (T. *Ruys*), О. Джонс (O. *Jones*), Г. Тонкін (H. *Tonkin*), Р. Варк (R. *Vork*).

Про постійне зростання інтересу до проблематики міжнародної відповідальності в правовій літературі свідчить вихід нових ґрунтовних праць у цій сфері. Вперше після прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 2004 р. Статей про відповідальність держав та міжнародно-протиправні діяння на пострадянському просторі друком вийшло монографічне дослідження з проблематики міжнародної відповідальності «Право міжнародної відповідальності» видатного юриста-міжнародника І.І. Лукашука. У праці розкриваються основні теоретичні засади становлення нової галузі в міжнародному праві – права міжнародної відповідальності, визначаються орієнтири розвитку цієї галузі, аналізується низка проблем у сфері міжнародної відповідальності та пропонуються шляхи їх вирішення.

2010 р. колектив авторів – Дж. Кроуфорд (J. *Crawford*), А. Пелле (A. *Pellet*), С. Оллесон (S. *Olleson*) – видав чималу працю, присвячену галузі права міжнародної відповідальності під назвою «Право міжнародної відповідальності» («*The Law of International Responsibility*») [20]. Вагомим внеском у розробку різноманітних аспектів міжнародної відповідальності держави, що виникають у багатогранній міжнародній правовій системі, стала одноосібна книга Спеціального доповідача КМП Дж. Кроуфорда (J. *Crawford*) за темою щодо міжнародної відповідальності держав «Відповідальність держави: Загальна частина» («*State Responsibility: The General Part*»), що вийшла друком 2013 р. [5]. Того самого року опублікована монографія С. Оллесона (S. *Olleson*) «Відповідальність держави перед міжнародними та національними судами: дія і вплив Статей КМП» («*State Responsibility Before International and Domestic Courts: The Impact and Influence of the ILC Articles*») [21]. 2014 року було опубліковано працю «Принципи спільної відповідальності у міжнародному праві» («*Principles of Shared Responsibility in International Law*») під авторством А. Ноллкампера (A. *Nollkaemper*), І. Плакокефалоса (I. *Plakokefalos*) [22].

У 2015 році читачу було представлено книгу, видану на честь Дж. Кроуфорда (J. *Crawford*), під назвою «Суверенітет, державність і відповідальність держав» («*Sovereignty, Statehood and State Responsibility. Essays in Honour of James Crawford*») [23], що фокусується на розгляді таких найважливіших основ міжнародного права, як суверенітет, державність та державна відповідальність, пропонуючи своєчасну переоцінку ролі держав

як основних дійових акторів на міжнародній арені. У 2017 році була опублікована монографія Р. Колба (*R. Kolb*) «Міжнародне право відповідальності держав» («*The International Law of State Responsibility*») [24], що зосереджується на багаторічній роботі Комісії міжнародного права над кодифікацією міжнародного права відповідальності держав, а також третя книга колективної монографії «Практика сумісної відповідальності у міжнародному праві» («*The Practice of Shared Responsibility in International Law*») (А. Ноллкампер (*A. Nollkaemper*), І. Плакокефалос (*I. Plakokefalos*)) [25].

Разом з тим багато питань у сфері міжнародно-правової відповідальності потребують подальшого глибокого та комплексного вивчення, зважаючи на сучасні тенденції розвитку міжнародного права. Як справедливо вказує А. Пелле (*A. Pellet*), «відповідальність глибоко еволюціонувала разом з міжнародним правом: відповідальність – наслідок міжнародного права, найкращий доказ його існування і переконлива міра його ефективності. Відповідальність стала більш диверсифікованою і більш складною в результаті подій, які вплинули на міжнародне співтовариство» [20, с. 3].

Комплекс норм про міжнародну відповідальність держав має головним завданням справити реальний вплив на міжнародні відносини, які останніми десятиріччями набувають нової якості. «Світовий розвиток характеризується множинністю суперечливих і неоднозначних тенденцій, що істотно змінюють визначальні характеристики системи міжнародних відносин та недвозначно символізують початок нового світопорядку, відмінного від усталеної вже протягом майже чотирьох століть Вестфальської моделі світу. Однею з прикмет часу є поява та невпинне зростання кількості неурядових суб'єктів політичного процесу, або «акторів поза суверенітетом» [26, с. 1].

Саме з виникненням та поширенням діяльності таких акторів на регіональному і глобальному рівнях політика домінування держави як центрального міжнародного актора починає ставитися під сумнів. Окремі дослідники (наприклад, М. Ніколсон) для позначення такого феномена використовують поняття «парадокс участі», відповідно до якого зростання рівня відкритості міжнародної системи для участі нових акторів вносить безлад у міжнародні відносини, сприяє зростанню їх хаотичності, що ускладнює досягнення ефективних рішень [27, с. 17].

Проявом негативного «побічного ефекту» від розширення учасників міжнародних відносин є загрози міжнародному правопорядку, що виходять від недержавних суб'єктів, які діють незалежно від держави, і чий діяння призводять до порушення фундаментальних цінностей міжнародного співтовариства в різноманітних сферах (міжнародному праві прав людини, праві міжнародної безпеки, міжнародному гуманітарному праві, праві охорони навколишнього середовища, міжнародному морському праві та багатьох інших). Беручи до уваги існування певного інструментарію в міжнародному праві для безпосереднього притягнення приватних осіб до міжнародної відповідальності, водночас можна констатувати, що для ефективного захисту міжнародних правових цінностей таких можливостей недостатньо. Саме тому дедалі гостріше ставиться питання про те, якою

мірою держави можуть і повинні брати на себе відповідальність за дії індивідів [16, с. 37], виводячи проблематику відповідальності держави на новий рівень. Враховуючи події, які відбуваються на міжнародній арені на даний час і безпосередньо торкаються інтересів нашої держави, очевидно, що питання міжнародної відповідальності держави є вкрай актуальними та вимагають свого теоретичного та практичного вирішення.

Висновки. Отже, все вищезазначене дозволяє дійти висновку, що саме належне функціонування механізму міжнародної відповідальності є однією з тих гарантій дотримання приписів міжнародних норм, які забезпечують виконання головної мети, заради якої створюються будь-які норми міжнародного права, – упорядкованості міжнародно-правових відносин, які, постійно ускладнюючись, визначають в умовах сьогодення зростаючу потребу держав у чіткому формулюванні та конкретизації відповідних норм, що регулюють міжнародну відповідальність суб'єктів у разі їх порушення.

Література

1. Колосов Ю.М. Ответственность в международном праве. Москва : Юридическая литература, 1975. 255 с.
2. Мисак О.І. Міжнародно-правова відповідальність держав : окремі аспекти дослідження теорії і практики. *Держава і право : Юридичні і політичні науки* : зб. наук. праць. 2013. Вип. 60. С. 41–46.
3. Factory at Chorzow (Germany v. Poland). Judgment of 13 September 1928 // PCIJ. Series A. № 17.
4. Дмитрієв А.І. Міжнародне публічне право / А.І. Дмитрієв, В.І. Муравйов / відп. редактори Ю.С. Шемшученко, Л.В. Губерський. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 640 с.
5. Crawford J. State Responsibility : The General Part. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 912 p.
6. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги / Г. Гроций. Книга 2. : репринт с изд. 1956 г. / под общ. ред. С.Б. Крылова. Москва : Ладомир, 1994.
7. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. Москва : Междунар. отношения, 1982. 136 с.
8. Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
9. Анцилотти Д. Курс международного права : введение – общая часть; пер. с итал. ; под ред. : Д.Б. Левин (Предисл.) ; пер. : А.Л. Сакетти, Э.М. Фабриков. Москва : Иностр. лит., 1961. Т. 1. С. 447 с.
10. Eagleton C. International Organization and the Law of Responsibility. *Recueillies des Cours*. 1950 (1). Vol. 76. P. 319–426.
11. Чехович Т. Передумови та підстави виникнення міжнародно-правової відповідальності. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка* : юридичні науки. 1958. 2010. Вип. 84. С. 31–35.
12. Conforti B. Exploring the Strasbourg Case—Law : Reflections on State Responsibility for the Breach of Positive Obligations / Fitzmaurice M., Sarooshi D. *Issues of State Responsibility before International Judicial Institutions*. The Clifford Chance Lectures : Volume 7. Hart Publishing, 2004.
13. Archer Daniels Midland Company and Tate & Lyle Ingredients Americas, Inc. v. the United Mexican States. ICSID. Case № ARB(AF)/04/05. Award. 21 November 2007. URL: <http://www.italaw.com/cases/91>.
14. Антипенко В.Ф. Теория уголовной ответственности государства. Одесса : Феникс, 2016. 328 с.
15. Важна К.А. Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 292 с.
16. Seibert-Fohr A. Die Völkerrechtliche Verantwortung des Staats für das Handeln von Privat- en : Bedarf nach Neuorientierung? *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. 2013. № 73. S. 37–60.
17. Cassese A. The Nicaragua and Tadic' Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia. *European Journal of International Law*. 2007. № 18. P. 649–668.

18. Griebel J., Plücker M. New Developments Regarding the Rules of Attribution? The International Court of Justice's Decision in Bosnia v. Serbia. *Leiden Journal of International Law*. 2008. Vol. 21. Issue 3. P. 601–622.
19. Spinedi M. On the Non-Attribution of the Bosnian Serbs' conduct to Serbia. *Journal of International Criminal Justice*. 2007. Vol. 5. P. 829–838.
20. The Law of International Responsibility / J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson. Oxford : Oxford University Press, 2010. – 1296 p.
21. Olleson S. State Responsibility Before International and Domestic Courts : The Impact and Influence of the ILC Articles / S. Olleson. Oxford : Oxford University Press, 2013. 720 p.
22. Nollkaemper, A., Plakokefalos, I. Principles of Shared Responsibility in International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 400 p.
23. Chinkin C., Baetens F. Sovereignty, Statehood and State Responsibility. Essays in Honour of James Crawford. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 528 p.
24. Kolb R. The International Law of State Responsibility : An Introduction. Edward Elgar Pub, 2017. 296 p.
25. Nollkaemper A., Plakokefalos I. The Practice of Shared Responsibility in International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 1228 p.
26. Тараненко Г.Г. Вплив неурядових організацій на процеси трансформації сучасної світ-системи : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К., 2011. 18 с.
27. Дорош Л.О. Багатоманітність міжнародних акторів : проблеми класифікації. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Вип. 170. Том 182. С. 14–18.

А н о т а ц і я

Андрейченко С. С. Доктринальний розвиток концепції міжнародної відповідальності держав. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню питання доктринального розвитку концепції міжнародної відповідальності держав у ретроспективному розрізі. Обґрунтовується, що для подальшого теоретико-концептуального розвитку права міжнародно-правової відповідальності необхідними є не тільки політична воля держав, але й суттєві зусилля представників доктрини міжнародного права. Наукова розробка проблем міжнародно-правової відповідальності має неочікуване практичне і теоретичне значення.

Ключові слова: міжнародна відповідальність, відповідальність держав, доктрина міжнародного права.

А н н о т а ц и я

Андрейченко С. С. Доктринальное развитие концепции международной ответственности государств. – Стаття.

Статья посвящена освещению вопроса доктринального развития концепции международной ответственности государств в ретроспективном разрезе. Обосновывается, что для дальнейшего теоретико-концептуального развития права международно-правовой ответственности необходима не только политическая воля государств, но и существенные усилия представителей доктрины международного права. Научная разработка проблем международно-правовой ответственности имеет неочужденное практическое и теоретическое значение.

Ключевые слова: международная ответственность, ответственность государств, доктрина международного права.

S u m m a r y

Andreichenko S. S. Doctrinal development of the concept of international responsibility of states. – Article.

The article is devoted to the issue of the doctrinal development of the concept of international responsibility of states in a retrospective context. It is substantiated that for the further theoretical and conceptual development of the law of international responsibility, not only the political will of the states is necessary, but also substantial efforts by representatives of the doctrine of international law. The scientific development of problems of international responsibility has an invaluable practical and theoretical value.

Key words: international responsibility, state responsibility, doctrine of international law.